

«ARAZ» HİDRONİMİNİN MƏNŞƏYİNƏ DAİR

N.G.MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti

Məqalədə Araz coğrafi adının mənşəyindən bəhs olunur. Antik müəlliflərin Araz toponimi haqqında olan fikirlərinə tənqidi münasibət bildirilir, ilk dəfə olaraq Araz hidroniminin iki komponentdən ibarət olduğu vurğulanır. «Ar» qədim türk dillərində qoçaq, məğrur, cəsur mənasında, ikinci komponentin – «az»ın isə tayfa adı olması qeyd edilir.

Mənşəyi maraqlı doğuran Azərbaycan paleotoponimlərindən biri də Araz çay adıdır. Respublikamızda mənşəyi çətin və mübahisəli izah edilən coğrafi adlardan sayılan Araz toponiminin mənşəyinə dair çoxlu mülahizələr vardır.

Araz çayı suyunun çoxluğuna görə Zaqafqaziyanın ikinci çayıdır. Naxçıvan ərazisində bu çayın əsas qolları Şərqi Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Əylisçay, Ordubadçay, Gilançay və Kilitçaydır (4, s.12).

Antik mənbələrdə bu hidronimin müxtəlif yazılış variantlarına: Eraks, Rass, Araks, Rude-Araks, Rass, Aras, Ar-Ras, Ras, Erask, Ərras, Ərəş, Uraz, Oraz, Ərəz, Arras və s. rast gəlinir.

Antik dövrün bir çox müəlliflərinin bu çay adının yaranmasına dair maraqlı fikir və mülahizələri olmuşdur. Əfsanələrin birində qeyd olunur ki, Araz çayının əsil adı Baktr olmuş, başqa bir rəvayətdə isə Arazın bitki adı ilə əlaqədar adlandırılması göstərilir.

Yunan tarixçisi Herodot (e.ə. V əsr) Orta Asiyadakı Amudərya və Sırdərya çaylarını Araks adlandırır. Antik qaynaqları izlədikdə aydın olur ki, dünyanın bir çox regionlarında Araz adlı çay vardır (5, s.18).

Milad tarixindən əvvəl VIII yüzilliyin sonu VII yüzilliyin əvvəllərində kimmerilər və skiflərin Zaqafqaziya, Kiçik Asiyada məskən salmış saqların yaşadığı ərazilərdə bir neçə Araz çay adı ilə də rastlaşırıq (2, s.380).

Eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşamış Miletli Hekateyin əsərində Araz çayının adı çəkilir (15, s.30). Tarixçi Herodotun «Tarix» əsərində də Araz çayı haqqında ətraflı və maraqlı məlumatlara rast gəlirik. O yazır: Araz öz mənbəyini Matien dağından alır və Kaspı dənizinə tökülür. Araz çox böyük olub, onda Lebos böyüklükdə adalar vardır. Həmin adalarda yaşayan tayfalar bitki kökü və balıqla qidalanırlar (16, s.600). Əlbəttə, Herodotun bu mülahizəsi ilə razılaşmaq qeyri-mümkündür. Çünki Araz çayının içərisində adanın olması və orada tayfaların yaşaması inandırıcı deyildir. Herodot Arazı başqa nəhəng çaylarla qarışdıraraq səhv salır.

Qədim müəlliflərdən sayılan P.Plutarxın əsərində də Araz barədə maraqlı faktlara rast gəlirik: «Bu çayın sahilində yerli əhalinin «Araz»

adlandırdıqları bir bitki vardır. Həmin sözün mənası «qızsevməz» deməkdir. Bu bitkini qızlar dərən kimi onları yaralayır və solur. Marafıdır ki, qədim əcdadlarımızın dilində Araz sözü mövcud imiş. Ulu babalarımızın işlətdikləri araz sözünün mənası ilə çay arasındakı əlaqənin qəribəliyi bizi o qədər də təəccübləndirməməlidir» (20, s.548).

Eramızdan əvvəl V əsr mənbələrində qeyd olunur ki, Sak tayfa birləşmələrinin zamanında Volqa çayının adı Araz kimi göstərilmişdir.

Alman səyyahı və diplomatı Adam Oleari yol qeydlərində göstərir ki, İrənin Midiya və Şiraz bölgələrində iki Araz çayı vardır (21, s.287).

Yunan alimi Evstatin qeydinə görə, Arazın yunan dilində mənası qazıram deməkdir (11, s.162). Buna da səbəb Arazın iti sürətlə axması və sahillərini dağıtması olmuşdur (27, s.64).

Eramızın I əsridə yaşamış yunan coğrafiyaşünası, Strabon Araz çayı adını əfsanə və rəvayətlərlə bağlayaraq onun yunan mənşəli olduğunu sübut etməyə cəhd göstərir (24).

Orta əsr ərəb mənbələrində də Araz hidroniminə dair qiymətli məlumatlara: çayın coğrafi mövqeyi, mənbəyi, mənsəbi və hansı ölkələrdən axdığı, ərazisi haqda və s. rast gəlirik. Belə coğrafiyaşünaslardan İbn Xordadbeh, İbn Rusta, Əl-Müqəddəsi, Əl-Biruni və başqalarını misal göstərmək olar. Ərəb coğrafiyaşünası Əbu Dülləf yazır: «Meyvə bağlarının yaxınlığından Arras çayı axır ki, bu çayın sahili boyunca çox yaxşı narlar yetişir, belə narları mən başqa ölkələrdə görməmişəm. Orada həmçinin qəribə əncir yetişir, onu təndirdə qurudurlar, çünki tez-tez duman olduğundan burada gün olmur və səma heç vaxt aydınlaşmır (12, s.26).

IX əsr ərəb coğrafiyaşünası İbn Xordadbehin Araz haqda söylədiyi fikirləri də oxucuda maraf doğurur: Araz çayı başlanğıcını, Qalıqaldan alır (yəqin ki, İbn Xordadbeh Türkiyənin Bingöldağ silsiləsini nəzərdə tutur – N.M.), Arrandan keçir, burada ona Arran çayı tökülür.

Arras Əl-Kurrla (Kür çay ilə – N.M.) qovuşur. Beyləqan şəhəri bu iki çayın arasındadır. Birləşdikdən sonra (indiki Sabirabad rayonunun Suqovuşan kəndinin ərazisində – N.M.) bu çaylar Çürnan (Xəzər dənizinin adlarından biri də Çürnan olmuşdur – N.M.) dənizinə tökülənədək birlikdə axırlar (25, s.223).

Araz paleohidroniminin mənşəyinə dair bu vaxta qədər müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Yerləşdiyi ərazisi haqqında dolaşmaq-anlaşılmaz, bir-birinə zidd fikirlər mövcud olmuşdur. Elə buna görə də antik yunan və latın mənbələrdə Zaqafqaziya və Orta Asiya regionlarında bir neçə Araz adlı çayın olması göstərilir. Ona görə də, bu coğrafi adın izahı eramızdan əvvəlki əsrlərdən başlamış tədqiqatçıların marafına səbəb olmuşdur. XII əsr müəlliflərindən biri Homerin «Odiseya» əsərinə izahat yazarkən qeyd edir ki, Araz iti axdığı üçün bu toponim adını yunan dilindəki arasso – «qaçmaq» felindən götürmüşdür (7, s.249).

Araz hidroniminin mənşəyi haqqında antik dövrün alimlərinin baxışları müxtəlifdir. Həmin fikirlərin əksəriyyəti əfsanə və rəvayətlərlə bağlıdır.

Yunan şairi Esxil «Zəncirlənmiş Prometey» əsərində Qafqaz ərazisinin coğrafi təsvirini verərkən belə bir məlumata rast gəlirik: «Buradan çox sulu çaylar axdığından ondan keçmək mümkün deyildir. Esxilin bu qeydlərindən məlum olur ki, onun qeyd etdiyi çay Araz çayıdır» (8, s.303).

Strabon isə Araz coğrafi adının yunan sözü olmasını göstərir. Araz sözü Strabonun qeydinə görə, qədim yunan dilində ayırmaq anlayışını ifadə edir. Strabon yazır ki, fessaliyadakı Peney çayı Oss ilə Olimpi bir-birindən ayırır, Pempey vadisini əmələ gətirdiyindən bəzən həmin çaya «Araz» yəni «Ayıran» da demişlər (9).

Araz çayının adının əmələ gəlməsi haqqında Psevda Plutarxın verdiyi məlumatlar daha maraqlıdır. Müəllif bu məsələni əsasən iki cür izah edir. Birinci izahatında o Ktezifonun «farslar haqqında» kitabına əsaslanaraq göstərir ki, Araz çayının əsil adı Baktr olmuşdur. Güya Araz adlı bir nəfər babası Arbel ilə taxt tac üstündə müharibə aparmış, onu ox ilə öldürmüş, lakin özü də çox işgəncə çəkdiyindən Baktr çayına atılmışdır. O zamandan da çay, yəni Baktr həmin şəxsin şərəfinə «Araz» adlandırılmışdır... İkinci rəvayətdə qeyd olunur ki, guya yuxarıda adını çəkdiyimiz Araz qonşu farslarla müharibə edirmiş. Qonşular döyüşə hazır vəziyyət aldıkları zaman yozucu kahinlər Araza xəbər verirlər ki, əgər iki nəfər ən ağıllı, ən gözəl qızı allahların yolunda qurban verməsə, qalib gəlməyəcəkdir. Arazın özünün iki belə qızı varmış. Lakin o, öz qızlarını çox sevdiyindən onlara qıymır və tabeliyində olan Mnesalek adlı bir nəfərin qızlarını allahlara qurban kəsir. Mnesalek dərindən kədərlənsə də üzde özünü dost kimi göstərir və fürsət düşəndə Arazın qızlarını öldürüb Skitiyaya (yəqin ki, Siciliya adasına – N.M.) qaçır. Araz bu hadisədən dəhşətə gələrək özünü Qalmin sularına atır. Çayı onun şərəfinə «Araz» adlandırırlar (20, s.548).

«Aqvan» tarixi kitabında bu çayın adı Atrapatakan yazılışında verilmişdir (3, s.245).

İran tarixçisi Yakut əl-Həməvi bu çayın Azərbaycan ərazisindən axdığını və Ar – ras yazılışında olmasını göstərir (26, s.25). Azərbaycan ərazisinə gəlmiş bir çox səyyahları da Araz çayı maraqlandırmışdır. Onlar öz əsərlərində Araz çayını müxtəlif yazılışlarda verərək, bu çay haqqında öz fikirlərini qeyd etmişlər. Hollandiya dənizçisi Yan Streys bu çayın adının Araks olduğunu, fransız səyyahı B.Rubruk Arac olduğunu, farslar bu çayı Arras, şotlandiyalı səyyah Bel çayın Eras olduğunu və Xəzər dənizinə töküldüyünü qeyd edirlər (21, s.347).

Ar-Ras toponimi haqda X əsr ərəb coğrafiyaşünası Əbu-Duləfin maraqlı məlumatına rast gəlirik. Bu çay uzunluğuna görə Bərzənddən Bərdəyədək sahəni tutub Balasacan düzünə çıxır. Varsan və Əl Beyləqan şəhərləri də bu düzdədir. Bu düzdə 5 min və ya daha çox xaraba kənd vardır. Halbuki, onların divarları və binalarının bəziləri özülü möhkəm və yaxşı olduğundan dağılmamışdır. Deyirlər ki, həmin kəndlər Allah-təalanın «Quran»da zikr etdiyi ar-Rasın sahilləri olmuşdur (1, s.88).

Azərbaycanın dilçi alimi, professor A.Axundov Araz coğrafi adının mənşəyi haqda yazır: Araz toponiminə gəlincə, bizcə o, şəxs adı ilə bağlıdır, yəni antrotoponim mənşəlidir. O, belə nəticəyə gəlir ki, bu söz Ras coğrafi adı ilə bağlıdır və A r r a s toponimi şəxs adını əks etdirir. Bu cəhətdən eramızdan əvvəl yaşamış Urartu padşahları I Rusanın (760-730), II Rusanın (685-645), III Rusanın (605-520) adları diqqəti cəlb edir (1, s.89).

Professor T.M.Əhmədov Araz hidroniminin mənasına toxunaraq coğrafi adın yunan dilində axtarmış araso – gurultulu sözündən əmələ gəldiyini qeyd edərək «gurultu qoparan dağ çayı» kimi izah etmişdir (10, s.136). Məşhur rus toponimisti V.A.Nikonov Azərbaycanın bir neçə

paleotoponimi haqda bəzi elmi mülahizələr sürdüyü kimi, Araz çayı adının da etimologiyasına toxunur... Qabaq Asiyada Araz toponiminin «su» mənasında olmasını qeyd edir. Lakin bu coğrafi adın hansı dildə «su» anlayışın bildirməsini göstərmir (18, s.509).

Bəzi toponimistlər Araz coğrafi adının «su» anlayışını bildirməsini irəli sürürlər. Amma İran dillərində «su» - ab anlayışını bildirdiyindən bu fikirlə qətiyyənlə razılaqmaq olmaz. Doğrudur, Şərqi Avropada bəzi çaylar Dunay, Don və s. çaylar müxtəlif dillərdə su deməkdir. Amma Araz çayı adının komponentlərindən heç biri su anlayışını bildirmir.

Respublikamızın məşhur dilçi alimi, professor Tofiq Hacıyev də Arazın mənşəyinə toxunaraq yazır: «Bariaks Atropatın müasiridir. Araz çayının Avropa mənbələrində işlənən «Araks» modelinə müvafiq həmin antroponimdə «restavrsiya» aparsaq, belə alınır: Bar(i) az. Birinci hissə barmaq (varmaq) felidir. Yüyürən, qaçan və məcazi mənada «cəngavər» mənalarındadır. İkinci hissə məlum etnonimdir (13, s.132).

Araz adı haqqında Arif Rəhimovun da maraqlı fikri vardır. O yazır: «Araz adının birinci komponenti olan «ar» Ural Altay dillərinin, ilk növbədə isə türk dillərinin materialları əsasında izah oluna bilər. Aşağıdakı sözləri arx, argı (çay, sel), arğı (çay qolu), arkın (çay növrəsi), arın (su), arıncıq (kiçik göl, gölməçə), arna (kanal, çay qolu), armaq (bulaq) və s. nəzərdən keçirək. Göründüyü kimi, bu sözlərin hamısında su iştirak edir. Bu anlayışı yaranan isə həmin sözlərin eyni bir kökə (ar) malik olmasıdır. Bu kök də ilk növbədə su ilə bağlıdır və Araz adındakı «ar»-la eynidir (22, s.38).

Coğrafiyaşünas Rəmzi Yüzbaşov Araz coğrafi adı haqqında yazır: Aras (Araz) adının yaranması tarixi bizim eramızdan əvvəlki III-I əsrlərə aiddir, ədəbiyyatda olan Rass, Rude-Aras, Eraks formalarına da rast gəlirik (27, s.64). Keçmişdə Azərbaycan ədəbiyyatında, atlas və xəritələrdə, həmçinin bir çox coğrafi mənbələrdə bu çayın adı Araz şəklində yazılmışdır. Araz yazılış forması müasir tələffüz əsasında yaranmışdır. R.M.Yüzbaşov Araz paleotoponiminin etimologiyasına toxunaraq yazır ki, uzaq keçmişlərdə insanlar çaya çox zaman sadəcə olaraq «su» demişlər. Misal üçün Kür, Don, Dünya və bir çox başqa böyük çaylar müxtəlif dillərdə «su» deməkdir. Buna görə də Rass, Arras, Eraks sözünün İran mənşəli dillərin birində «su» mənasında olduğunu fərziyyə şəklində söyləmək mümkündür (27, s.65).

Görkəmli dilçi alim, professor A.A.Axundovun Arazın mənşəyi haqqında irəli sürdüyü mülahizədən tamamilə fərqli olaraq, professor, dilçi Mirəli Seyidov isə Araz toponimini eramızdan əvvəl Azərbaycan ərazisində məskən salmış türkdilli sak (saq) tayfaları ilə bağlayır. M.Seyidov yazır: «Saqlar, Arsaqlar yaşadıkları yerlərdəki çaylara da öz dillərində ad vermişlər. Elə buna görə də Araqs (Araz) adına Orta Asiyada və Qafqazda tuş gəlmək olur (23, s.47). Müəllif bu tayfa adına «Gültəkin», «tonyuquq» və digər türk mənşəli abidələrdə rast gəldiyini qeyd edir (23, s.16).

Rus toponimisti V.A.Nikonov Rəmzi Yüzbaşovun mülahizəsinə əsaslanaraq Araz toponimini Asiya ölkələrində işlədilən «çay», «su» mənasında olan isimlə bağlı yarındığını qeyd edir. Son tədqiqatlar göstərir ki, Araz çayının adı qədim türk dillərindəki oraz (uraz), arəz sözlərindən olub, sakit, dinc, xeyirxah, xeyir verən mənasındadır (19, s.138).

N.Ə.Nəbiyev Araz toponiminin mənşəyinə toxunaraq yazır: «Kür çayının sağ qoludur. Türkiyə, Ermənistan və Azərbaycandan axır. Yunan dilində iti çay mənasında olduğu zənn edilir» (17, s.10).

Professor Q.İ.Məşədiyev Araz toponimi haqda olan fikirlərə öz münasibətini bildirərək belə nəticəyə gəlir ki, Araz türk mənşəli söz olub, «su» mənasındadır.

Bu paleotoponimin mənşəyi haqda A.Rəhimov öz münasibətini bildirərək Araz sözünün türk mənşəli «ar» və «az» topokomponentlərindən yaranmasını və hər iki sözün «su» mənasında olduğunu (22, s.38); İ.Cəfərov «az» sözünün mənasının qeyri-müəyyən olmasını, gur suyu və yatağının dərin olduğundan bu hidronimə Araz deyildiyini (5, s.18), Ə.Haqverdiyev coğrafi adın türk mənşəli söz olub «böyük» mənasında olmasını (14, s.200) və s. bildirirlər.

Bütün yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ərazisindəki bir qrup coğrafi adlar vardır ki, onların komponentlərindən biri «ər», «ar» sözləridir. Türkdilli xalqlar bu komponentlərdən təkcə şəxs, yer adlarında (Arsaq vilayəti, Xəzər dənizi, Biləsuvar şəhəri və b.) deyil, həmçinin çay və şəhər adlarında da istifadə etmişlər (Bolqar çayı, Biləsuvar rayonu) Xəzər liman qəsəbəsi (Lənkəran rayonu), Araz çayı və s. adları qeyd olunan bu toponimlərin tərkibindəki «ar» komponenti igid, məğrur, qoçaq, cəsur, döyüşkən mənasındadır (6, s.72).

Deməli, Araz hidroniminin tərkibindəki «az» komponenti Azərbaycan ölkə adındakı «az» tayfa adı ilə eynilik təşkil edir. Azərbaycanda etnonimlə ifadə olunmuş çay adlarına aşağıdakı hidronimləri misal göstərmək olar: Qaşqarçay (Daşkəsən və Xanlar rayonları), Tərtər çay (Kəlbəcər, Ağdərə, Tərtər və Bərdə rayonları), Bayandurçay (Laçın rayonu), Zəngiçay (İsmayıllı rayonu) və s. Araz çayı da «az» tayfasının adını əks etdirən hidronimlərdən biridir. Deməli, araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, hələ eramızdan təqribən iki min və ya bir min əvvəl «Az» tayfası Araz çayının sahillərində məskən salmış, çay da həmin yaşayış məntəqəsinin adını əks etdirir. Araz coğrafi adının mənası «qoçaq azların məskən saldığı ərazi» deməkdir. Bizcə, bu fikir daha elmi və inandırıcıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, «Gənclik», 1983.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I cild, Bakı, 1976.
3. Azərbaycan tarixi. I cild, Bakı, 1994.
4. Bağırov A. Naxçıvanın hidronimləri. Bakı, «Elm», 2000.
5. Cəfərov İ. Bir ulduzun üç Arazı. Bakı, «Elm və həyat», 1984, №8.
6. Древнетюркский словарь. Л.: 1969.
7. Эфистафия. Объяснение К.Гомерова Илиада. БДУ, 1947, №1.
8. Эшил. Прикованный Прометей. БДУ, 1947, №1.
9. Əfəndiyev E. «Araz» sözü haqqında. Bakı qəzeti, 1965-ci il, 31 iyun.
10. Əhmədov T.M. Coğrafi adların mənşəyi haqqında. S.M.Kirov adına ADU-nun Xəbərləri, Geologiya-Coğrafiya elmləri seriyası, Bakı, 1962, №2.
11. Əliyev V.H. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, «ADPU-nin» nəşri, 1999.
12. Əskərov N.Ə. Azərbaycan hidronimləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2002.
13. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1984.

14. Haqverdiyev Ə. Araz hidroniminin mənşəyinə dair. Azərbaycan onomastikasını problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.
15. Гекатей Милетли. Землеописание. БДУ, 1947, №1.
16. Геродот. История. В девяти книгах. Л.: 1972.
17. Nəbiyev N.Ə. Coğrafi adların mənşəyi. Bakı, «Azərnəşr», 1965.
18. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М.: 1966.
19. Никонов В.А. Введение в топонимику. М.: Издательство Наука, 1965.
20. Плутарх. Сравнительное живописание. Том 2, М.: 1963.
21. Путешественники об Азербайджане. Том 1, Баку: 1961.
22. Rəhimov A. Bir daha Araz haqqında. Bakı, «Elm və həyat», 1978, №3.
23. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989.
24. Страбон. География в 17 книгах. Перевод с греческого. Статьи и комментарии Г.А.Страновского. Л.: 1964.
25. Vəlixanlı N. IX-XIII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
26. Йакут Ал-Хамави. Муджам ал-булдан. Баку: 1983.
27. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, «Maarif», 1972.

К ПРОИСХОЖДЕНИЮ ГИДРОНИМА «АРАЗ»

Н.Г.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о происхождении гидронима «Араз». Автор выражает свое критическое отношение начиная от высказываний древних авторов до мнений современных исследователей. По Н.Г.Мамедову, находящийся в составе топонима компонент «Ар» на древнетюркском языке означает – «смелый, храбрый, отважный», а «Аз» - название племени.

ON THE ORIGIN OF HYDRONYM “ARAZ”

N.G.MAMMADOV

SUMMARY

The article speaks about the origin of hydronym “Araz”. The author expresses his critical attitude toward the origin of the name from expressions made by ancient authors till opinions of modern explores. According to Mr. N.G.Mammadov, the first component – «ar», laid in the structure of the above-mentioned toponym represents from Old Turkic as “brave, courageous, audacious”, and the second “az” – the name of a tribe.